

**АЛТАЙ ДООРУНДАГЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ
(«МАНАС» ЭПОСУНУН МИСАЛЫНДА)**

Бул макалада окумуштуулардын алтай бүлөсүндөгү тилдердин алыс-жакындыгы жана алтай доорунун болжолдуу мезгилдик алкагы тууралуу сунушталган негизги ой-пикирлери эске алынып, алтай доорунда пайда болуп-калыптанган азыркы кыргыз тилиндеги айрым сөздөр «Манас» эпосунун лексикалык курамында жолуккан сөздөрдүн мисалында алтай тилдеринин материалдарына салыштырылып иликтенет.

Жалпы тил илиминде алтай бүлөсүндөгү тилдеринин жакындыгы жөнүндөгү маселе 18-кылымдан тартып¹ окумуштуулардын бүйүрүн бир топ кызытып, алар ушу бүгүнкү күнгө чейин алтай бүлөсүндөгү тилдердин генетикалык жактан жакын, же жакын эместигин түрдүү илимий көз караштан изилдеп-аныктоого аракет кылып келишкен. Алсак, окумуштуулардын бир тобу, маселен: Г.Винклер, В.Шотт, Г.Рамстедт, М.Рясянен, Г.Владимирцов, Е.Поливанов, Н.Баскаков, Ш.Киекбаев, О.Суник, В.Цинциус, В.Д.Колесникова жана башкалар түрк-монгол жана тунгус-манжур тилдериндеги фонетика-лык, лексикалык, грамматикалык жактан болгон жалпы окшош белгилерине карап алардын келип чыгыш теги жагынан бир «баба тилден» таралган тектеш тилдер катары эсептешсе, окумуштуулардын экинчи бир тобу – Г.Дерфер, Д.Дени, А.М.Щербак, Ж.Клоусен, С.Яхонтев жана башкалар кээ бир сөздөрдөгү окшоштуктардын орун алышын кабыл алуулардын натыйжасы экендигин баса белгилешип, жогоруда аты аталган алтай тилдеринин тектеш экендигин танышат. Маселен, алтай тилдеринин тектеш же тектеш эместигин аныктоо үчүн Дж. Клоусен [12, 14-бет] өз изилдөөсүндө лексика-статистикалык методду колдонуунун натыйжасында «алтай теориясынын» такыр туура эместигине ынанган пикирге келсе, Г.Дерфер [3] болсо лексикалык анализ үчүн адамдын эң негизги дене мүчө аталыштарын алып, жыйынтыгында алтай тилдерин бири-бирине тектеш эмес деп тапкан. Ал эми Л.Лигетти, Г.Санжеев, В.Котвич ж.б. окумуштуу-лардын үчүнчү бир тобу ал тилдердин типологиялык жактан болгон окшоштуктарын гана белгилешкен. Эмнеси болсо дагы, алтай тилдеринин лексикалык курамында жеке уңгулардын деңгээлинде жана семантикалык талаалардын чегинде окшоштуктары болуу менен катар, айрым өзгөчөлүктөрү дагы орун аларын белгилөөгө болот.

Түрк тилдеринин тарыхына кайрылышкан окумуштуулардын арасында азыркы түрк тилдеринин, ошонун арасында кыргыз тилинин калыптануусуна негиз болгон тилдик белгилердин башаты байыркы мезгилдердеги баба тилибизден башталат деген көз караштар басымдуулук кылат. Андай баба тил, алтай тилдер тобу, балким, андан дагы нарылап урал-алтай тилдеринин жалпылык доорунда башталышы мүмкүн деген пикирди да четке кагууга болбойт. Бул туурасында Ү.Асаналиев төмөнкүдөй пикирин айтат: «Индоевропа тилдеринин таяна турган б.э.ч. экинчи миң жылдыктын башталышына туура келген эң байыркы тексттери бар. Ал эми алтай тилдери андай абалда эмес. Андай өтө байыркы жазуу эстеликтери жок. Алтай тилдеринин абалы өтө оор экенин түшүнсө болот. Ошондуктан колдо болгон жазма эстеликтерди, элдик оозеки чыгармаларды, топонимдерди, этнографиялык материалдарды, сөздүктөрдү пайдаланып, тилдик жакындыкка көңүл буруу максатка ылайык. Деги эле алтай тилдеринин тектештиги аныкталбаган күндө да, бири-биринен болгон кабыл алуулардын натыйжасы болсо да, алардын жолугушунун фактысы тилдик байланыштардын болгондугун кадиксиз көрсөткөн

¹ Филипп Иоганн Страленбергдин 1830-жылы чыккан «Das word and Ostliche Theil von Europa and Asia» (Европа жана Азиянын түштүк-чыгыш бөлүгү) деген эмгегинде урал-алтай тилдеринин тектештиги жөнүндө айтылган жоромол теориясынан кийин, тил илиминде аталган маселеге карата окумуштуулардын кызыгуусу күчөгөн.

фактор болуп саналат» [2, 43-бет].

Бирок «индоевропа тилдери» деген түшүнүктүн өзү дагы талаш маселелерден, себеби территориялык жактан кыйла алыстыкта жайгашкан индустар менен европалыктардын эзелки замандардагы байланыш-катнаштарын тастыктаган тарыхый-археологиялык маалыматтар азырынча жок. Маселен, индоевропа тилдериндеги жыл аталыштары менен үй жаныбарлардын аталышын салыштырып анализдөөгө алган окумуштуу И.В.Кормушин [9, 54-бет] ал тилдердин бири-бирине тектештигине карата өзүнүн тескери пикирин билгизген. Европалыктарга салыштырмалуу түрк элдеринин индустар менен, же ирандыктар менен түрдүү алака-байланыштары болуп келгенин тарыхтан билебиз. Экинчи жагынан алганда, байыркы санскрит тили менен европалык тилдер канчалык деңгээлде так салыштырылып изилденгендигине эч ким кепилдик бере албайт жана сөздөрдүн мындай сырткы типологиялык окшоштуктары дүйнөнүн башка тилдеринен дагы табыла берет. Буга бир эле мисал: түрк тилдеринде *өкүз*, монгол тилинде *үкер*, тунгус тилдеринде *үкүр* «бука», санскритте *uksa*, авестада *uhsa* «бука», индоевропалык тилдерде *uqso*, байыркы немис тилинде *ohso* «бука» ж.б.

Учурда урал-алтай тилдеринин өнүгүш доорлору тууралуу так маалыматтар чыгыш таануу илиминде жок, бирок алтай тилдер тобунун бөлүнө баштаган доорлору жөнүндө айтылган бир катар баалуу пикирлер бар. Алсак, байыркы алтай тили Г.И.Рамстедттин [18, 14-бет] болжолу боюнча б.з.ч. 2-кылымдын башында бири-биринен бөлүнө баштаса, В.Котвичтин [11, 28-бет] пикиринде б.з.ч. 1 миң жылдыктын башталышынан кеч эмес мезгилде, Л.Лигетинин пикири боюнча б.з.ч. 2 же 3 миңинчи жылдарда бөлүнө баштаган. В.М.Иллич-Свитычтын [6, 26-бет] бол-жолу боюнча алтайлык жалпылыктын бөлүнүшү ностраттык макросемьяга кирип калган беш тилдик жалпылыктан алда канча мурда болгон. Кийинки изилдөөлөрдө О.П.Суник [19, 96-104-беттер] алтайлык баба тилдин ажыроо мезгилин б.з.ч. 10 миң жылдыкта башталганын болжолдосо, кыргыз тил илиминде профессор К.Токтоналиев [1, 7-19-беттер] алтай бүлөсүндөгү тилдердин ажыроо мезгилин биздин заманга чейинки 6 миң жылдыкта башталып, кийинки 5 миң жылдыкта андан түрк тилдери ажырай башташы мүмкүн деп божомолдойт.

Кыскасы, алтай бүлөсүнө кирген түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдеринин жакындыгы жөнүндөгү теория али талаш-тартыш маселе бойдон калып келе жатат жана алтай тилдер тобунун бири-биринен бөлүнө баштаган мезгили кайсы замандарды кучагына алаары да так аныктала элек. Ошондой болсо дагы, алтай тобундагы тилдерде айырмачылыктарга караганда структуралык-типологиялык жактан жалпылыктар басымдуу орунду ээлери ал тилдердин жалпы белгилерин өз ара салыштыруудан улам байкайбыз. Мисалга ала турган болсок: алтай тобундагы тилдерде сингармонизм закону менен агглютинативдик түзүлүштүн орун алышы, *W* сыяктуу жарым үндүүлөрдүн ролунун төмөндүгү, сөз башы менен аягында катар үнсүздөрдүн жоктугу, баштапкы жумшак жана уяң үнсүздөрдүн качуу тенденциясы, грамматикалык род категориясынын жоктугу, грамматикалык жактан жөнөкөй жана көптүк эки гана сандын болушу, жакталыштын бир гана типте болушу, жактама ат атоочтордун орун алуусу, префикстер менен предлогдордун жоктугу, жөндөлүш парадигмасынын аксиалдык мүнөздө болушу, байламталардын жоктугу, сүйлөмдөгү сөздөрдүн туруктуу орун тартиби ж.б.у.с. белгилер. Мына ушул алтай бүлөсүндөгү тилдерге мүнөздүү болгон жалпы белгилер азыркы кыргыз тилинде дагы орун алган. Маселен: үндөштүк закону, жарым үндүүлөрдүн жоктугу, грамматикалык род категориясынын жоктугу, грамматикалык жактан жекелик-көптүк эки сандын болушу ж.б. Бул айтылгандарга далил катары «Манас» эпосундагы сингармонизм законунун орун алышынын бир гана учурун анализдеп көрөлү:

Эми Манас баланын
Оң көзүнөн от чыгып,
Сол көзүнөн чок чыгып,

Жаалы чыгып сөзүнөн,
Жалыны чыгып көзүнөн,
Астындагы Аксаргыл
Атка кылып өкүмдү [10, 105-бет].

Көрсөтүлгөн ыр саптарында үндүү тыбыштар тил күүсүнө ылайык жоон болуп *эми*, *Манас*, *баланын*, *чыгып*, *жаалы*, *жалыны*, *астындагы*, *Аксаргыл*, *атка*, *кылып* деген сөздөрдө үндөштү. Так айтканда: жоон /a/ тыбышынан кийин жоон /a/ тыбышы келген сөздөр: *Манас*, *атка*; жоон /a/ тыбышынан кийин жоон /ы/ тыбышы келген сөздөр: *баланын*, *жаалы*, *жалыны*, *астындагы*, *Аксаргыл*; жоон /ы/ тыбышынан кийин жоон /ы/ келген сөздөр: *чыгып*, *кылып*. Ошондой эле *көзүнөн*, *сөзүнөн*, *өкүмдү* сөздөрү дагы тил күүсүнө ылайык ичке болуп үндөштү: *ө-ү-ө*, *ө-ү-ө*, *ө-ү-ү* баары ичке үндүү тыбыштар. Ушул эле учурда *көзүнөн*, *сөзүнөн*, *өкүмдү* сөздөрү ич ара эрин күүсүнө ылайык үндөштү жана *оң көзүнөн от*, *сол көзүнөн чок* деген келки саптардагы эринчил үндөшүү кубулушу да толук сакталды.

Кыргыз тилинин алтай тилдери менен болгон жалпылыгын «Манас» эпосунун лексикасынан да табууга болот. Бирок лексикалык материалды туура салыштыруу үчүн сөзсүз морфологияга таянуу керек, б.а., сөз өз уясынын чегинде гана салыштырылышы керек. Маселен, кыргыз тилиндеги анатомиялык түшүнүктү билгизген *кол* деген сөз башка түрк тилдеринде *кол*, монгол тилинде *гар*, бурят тилинде *гар* жана тунгус-манжур тилдеринде *гала* болуп айтылат. Монгол тилиндеги *кол* маанисинде колдонулган *гар* сөзү кыргыз тилиндеги узундук өлчөмүн билгизген *карыш* (баш бармактан чыпалакка чейинки аралык) сөзү менен этимологиялык жактан теги бири-бирине байланыштуу: *гар*⁺-*ыш* //карыш: *гар* //кол (*р* ~ *л*):

Оң колуңа алыпсың,
Обону көздөй салыпсың,
Сол колуңа алыпсың,
Сонону көздөй салыпсың [9, 101-бет].
Этеги *карыш* тилик ит,
Эс билбеген чирик ит! [6, 223-бет].

Эпостогу тууганчылыкты билгизген сөздөрдөн да алтай бүлөсүндөгү тилдер менен болгон жалпы окшоштуктарды көрөбүз. Мисалы: кырг. *эне*, монг. *эке*, калмак. *эк*, ман. *эма*, эвенк. *энэ*, корей. *эmani*; же болбосо кыргыз тилиндеги *ата*, монг. *эцег* // *аав*, тунг.-манж. *этэ*, эвенк. *этак* ж.б.

Энеси талак бурутту
Эптеп жүрүп соелу! [6, 302-бет]
Байкуш *атам* бай Жакып
Бала үчүн болгон кар – деди,
Мен барганча бай Жакып
Балага болор зар! – деди [9, 115-бет].

Мындан сырткары, мал чарбачылыкка байланышкан терминдерден да алтай бүлөсүндөгү тилдер менен болгон окшош белгилерди тапсак болот. Мисалы: кыргыз тилиндеги *төө* деген сөз монгол тилинде *тэмээ(н)*, калмак тилинде *тэмээн*, бурят тилинде *тэмен*, эвенк тилинде *тэмээн*, манжур тилинде *тэмэн* сыяктуу тыбыштык формада айтылат:

Ак баш *инген төө* болсун,
Аты жоктор жөө болсун,
Сыйырдан жетөө союлсун
Ач-арыктар тоюнсун [9, 116-бет].

Бул сөз байыркы түрк тилинде *deva* ~ *meva* ~ *tevi* ~ *teba* [5, 546-бет] деп айтылса, азыркы азербайжан тилинде *дэвэ*, башкыр жана татар тилдеринде *дөйэ* ~ *дөйа*, түркмөн

тилинде *дүйе*, тува тилинде *теве*, хакас тилинде *тибе*, алтай тилинде *төө*, кыргыз тилинде *төө*, уйгур тилинде *төгэ*, өзбек тилинде *туйа*, якут тилинде *табиан ~ тиммиэн*, эвенк тилинде *тэмэгэн*, солон тилинде *тэмэгэ*, манжур тилинде *тэмэн*, байыркы монгол тилинде *темеген*, азыркы монгол тилинде *тэмээ(н)*, бурят тилинде *тэмээ(н)* «верблюд» [17, 110-бет] болуп ар башка тыбыштык формада айтылат.

Тил илиминде аталган сөздүн келип чыгышы жөнүндө ар түрдүү көз караштар бар. Алсак, К.Г.Менгес [13, 14-бет] аны жалпы алтайлык сөз деп эсептеп, манжур тилиндеги *тэмэн* менен монгол тилиндеги *темеген* вариантын түрк тилиндеги *девэ ~ тева* менен тектештирет. Ал эми С.Калужинский [8, 16-бет] бул сөздүн түрк жана монгол тилдериндеги варианттарынын бири-бирине жакындыгын белгилесе, А.М.Шербак [20, 109-110] монгол тилиндеги *темеген* аталышын түрк тилдеринен өздөштүрүлгөн деп эсептеп, *төө* жана башка үй жаныбарлары түрктөр аркылуу монголдорго белгилүү болгонун божомолдойт. Чуваш тилиндеги алтайлык параллелдерди изилдеген окумуштуу Г.Е.Корнилов [10] аталган тилдеги *теве* «верблюд» аталышынын этимологиясын аныктоодо чуваш тилиндеги *тийе* «грузить», «вьючить» сөзү менен жана тунгус-манжур тилдериндеги *тэвэ ~ тэву* «груз», «кладь» сөзү менен жакындаштырат. Ал эми тунгус-манжур лексикасындагы жаныбарларга байланыштуу башка тилдик элементтерди аныктоого аракет кылган К.А.Новикова [14, 104-111-беттер] кытай тилиндеги *то* «верблюд», «вьючный», «нести на спине», *тома* «вьючная лошадь» (*то* «верблюд» + *ма* «лошадь») окшош аталыштардын бар экендигин эске алып, аны миграциялык термин деп эсептейт жана *тевеге(н)* деген түп формасынан өнүгүп чыккан байыркы элементтердин алтай бүлөсүндөгү тилдерде сакталып калганын көрсөтөт. Ошондой эле бул түп уңгуну модификациялоо (түпкү негизин бузбай сырткы формасын өзгөртүү) процессинде интервокалдык *v* монгол тилинде *м*, түрк тилдеринде *v ~ b ~ g ~ j* болуп өзгөргөнүн жана кийинки монгол, түрк тилдеринде *-ge(н)* мүчөсүндөгү интервокалдык *g* тыбышынын түшүп калышы менен үнсүздөрдүн кыскаруусунун натыйжасында бул мүчө алсызданып жоголгонун белгилейт. Балким, түпкү уңгусу *теве* жалпы алтайлык *теве ~ тебе* «груз», «грузовой», «грузить», «перевозить» менен чыгыш теги жагынан байланышы болсо керек, муну салыштырып көрөлү: байыркы жазма монгол тилинде *теге* «перевозить» < *теве ~ тебе*, казак жана каракалпак тилдеринде *тийе*, башкыр тилинде *тейэ*, якут тилинде *тийэй* «грузить», «перевозить» ж.б.

Демек, кыргыз тилиндеги *төө* «верблюд» аталышы ~ *дэва ~ тева ~ түйө ~ тева ~ тева ~ тева ~ тэмээн ~ темеген* термини «жүк», «жүктөө», «жүк ташуу (-чу)» деген кыймыл-аракет маанисине байланыштуу келип чыккан.

Кыскасы, кыргыз тилинин алтай бүлөсүндөгү тилдер менен болгон тектеш же тектеш эместигин, жакын же алыстыгын аныктоо үчүн «Манас» эпосундагы лексикалык материалдардын негизги морфемалык мааниси менен номинативдүү семантикалык уясына айрыкча көңүл буруп, андай лексикалык формалардын түрк-монгол жана тунгус-манжур тилдериндеги эквиваленттери менен тектештирип-салыштырып изилдөө аракети өз натыйжасын берет. Бирок эскерте кетчү жагдай, алтай доорундагы байыркы баба тилге мүнөздүү болгон тике факты-материалдар менен булактардын азыркы мезгилде илимде жоктугуна байланыштуу, бул доорго тиешелүү лексикалык катмарды так аныктап-изилдөөнүн өзү өтө татаал маселелерден экенин баса белгилейбиз.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. –Бишкек, 2009.
2. Асаналиев У. Тунгус-манжур, монгол, байыркы түрк жана кыргыз тилинин кээ бир лексикалык параллелдери. Докторлук диссертация. –Бишкек, 2004.
3. Дерфер Г. Базисная лексика и алтайская проблема // ВЯ. 1981, № 4.
4. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхы. –Фрунзе, 1982.

5. Древнетюркский словарь. -Ленинград: Наука, 1969.
6. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индо-европейский, уральский, дравидийский, алтайский), I-II. -Москва, 1971-1976.
7. Каралаев С. «Манас» эпосу. -Бишкек, 2010.
8. Kaluzynski St. Wongolische Elemente in der Jakutischen Sprachen. -Warszawa, 1961.
9. Кормушин И.В. Алтайские языки.// Лингвистический энциклопедический словарь. -Москва, 1990.
10. Корнилов Г.Е. Алтайские параллели к чувашским названиям оленя и верблюда. Сборник статей: Проблема общности алтайских языков. -Л., 1971.
11. Котвич В. Исследования по алтайским языкам. -Москва, 1962.
12. Clauson. Sir G. On the idea 'of Sumerian - Ural - Altaic Affinities //Current Anthropology. 1973. 14. №4.
13. Menges K. Altajische Studien. «Der Islam», Bd. 37. -Berlin, 1961.
14. Новикова К.А. Иноязычные элементы в тунгусо-маньчжурской лексике, относящейся к животному миру. /Очерки сравнительной лексико-логии алтайских языков. -Л., 1972.
15. Орозбаков С. Манас. 1-том. -Бишкек, 1995.
16. Орозбаков С. Манас. 3-том. -Бишкек, 1995.
17. Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. -Л., 1972.
18. Ramstedt G.J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. Formenlehre. -Helsinki, 1952.
19. Суник О.П. Глагол в тунгусо-маньчжурских языках. -М.-Л., 1962.
20. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. -М., 1961.